

Jerzy Szałygin

Zabytkowe układy osadnicze na terenie województwa stołecznego i ich ochrona

Ochrona Zabytków 50/2, 142-149

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZABYTKOWE UKŁADY OSADNICZE NA TERENIE WOJEWÓDZTWA STOLECZNEGO I ICH OCHRONA

Osadnictwo wiejskie na terenie województwa stołecznego do tej pory nie jest należycie chronione. W latach 70. i 80. powstało wprawdzie kilka opracowań poświęconych ochronie architektury ludowej¹, nie rozpatrywano jednak jej zasobów w kontekście ochrony wsi jako całości. Na zagadnienie zachowania osadnictwa wiejskiego patrzono przez pryzmat ochrony konkretnych obiektów czy zespołów obiektów — brak było zainteresowania całymi osiedlami wiejskimi czy zespołami osiedli (konkretnym systemem lokowania zagród względem drogi, stron świata, rozłogów pól itp.). Jedynie przy okazji organizowania Parku Etnograficznego w Granicy k. Kampinosu w trakcie prac projektowych przebadano pod kątem typologicznym wsie puszczzańskie, których przykłady zamierzano odwzorować w skansenie. Niestety, realizacja tego zamierzenia nie powiodła się zarówno ze względów finansowo-organizacyjnych, jak i czysto merytorycznych — tak długo prowadzono prace przygotowawcze, że najcenniejsze obiekty architektury ludowej przewidywane do przeniesienia uległy zniszczeniu.

Obecnie punkt ciężkości działań konserwatorskich przesunął się na ochronę nie poszczególnych obiektów, lecz zespołów wiejskich. Nie znaczy to, że na terenie województwa nie ma pojedynczych obiektów godnych zachowania. Na pewno jednak nie stanowią one przykładów większych zespołów dawnej zabudowy wiejskiej charakterystycznej dla niewielkiego terenu, jak to miało miejsce w przypadku Puszczy Kampinoskiej.

Przed służbą konserwatorską stanęła konieczność ochrony i zachowania najcenniejszych, a jednocześnie najbardziej reprezentatywnych wsi województwa, powstałych w różnych okresach historycznych. U podstaw tych działań leży świadomość postępującego w wyjątkowo szybkim tempie procesu niszczenia ich tradycyjnego oblicza. Każdy rok powoduje nieodwracalne zmiany w wyglądzie osad — ich rozplanowaniu, usytuowaniu, składzie budynków, rozłogach pól itp. (zmiany takie zaszły np. we wsiach Blizne Jasięńskie i Blizne Łaszczyńskie leżących na przedmieściach Warszawy). Zniszczeniu ulega tradycyjny system lokowania wsi — zarówno tych powstałych wcześniej, w okresie feudalnym, jak i założonych czy regulowanych później. Oczywiście nie można postulować zachowania w niezmienionej postaci tego wszystkiego, co powstało dawniej. Byłoby to przeciwne postępowi i dążeniom do ekonomiczno-socjalnej przebudowy wsi. Jednak

w tej pogoni za nowoczesnością niszczy się niejednokrotnie liczne świadectwa ciągłości historycznej i kulturowej naszych ziem.

Działalność w zakresie rozeznania, zabezpieczenia i ochrony osadnictwa wiejskiego w poszczególnych regionach Polski nie jest jednakowa. Można podać przykład dobrego rozwiązania zmierzającego do zachowania przykładów tradycyjnego osadnictwa wiejskiego na terenie Mazowsza. Dla potrzeb Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łomży opracowano typologię tradycyjnych osad wiejskich występujących na terenie województwa, które mają być objęte ochroną. Na wartości tradycyjnych zespołów wiejskich zwrócono też uwagę przy tworzeniu systemu Obszarów Chronionych na terenie województwa warszawskiego. Również koncepcja ochrony wartości kulturowych w ramach planu rozwoju obszaru metropolitalnego Warszawy wychodzi naprzeciw takim, do tej pory nie praktykowanym, rozwiązaniom.

W opracowaniu niniejszym przedstawiona zostanie koncepcja ochrony najbardziej reprezentatywnych i najlepiej zachowanych wsi i zespołów wsi na terenie województwa stołecznego, wraz z wytycznymi pomocnymi w stworzeniu programu takiej ochrony.

Na obszarze tym wyróżnić można dwa zespoły osadnictwa wiejskiego, pochodzące z różnych okresów historycznych, które na tyle odróżniają się od wsi otaczających, że możemy mówić o pewnej specyfice osadniczej na danym terenie; są to:

1. wsie ulicówki i rzędówki leżące w otulinie Kampinoskiego Parku Narodowego, m.in. wzdłuż tzw. Traktu Królewskiego prowadzącego z Warszawy do Żelazowej Woli;

2. wsie „olęderskie” leżące wzdłuż koryta Wisły, w najlepszym stanie zachowane na obszarze między Śladowem a Nowym Dworem Mazowieckim, po południowej stronie rzeki.

Obok nich występują również pojedyncze wsie reprezentujące różne typy osad powstałych w różnych okresach, zachowane w takim stopniu, że można odczytać zarówno ich pierwotny układ, jak i kolejne nawarstwienia wynikające z komasacji czy parcelacji gruntów. Należy jednak zdać sobie sprawę z tego, że większość wsi w woj. warszawskim uległa w okresie od końca XIX do początku XX w. takim zmianom (parcelacje i komasacje), że niejednokrotnie bez danych archiwalnych niemożliwe jest określenie pierwot-

1. Por. m.in. A. Oleszczuk, *Charakterystyka budownictwa tradycyjnego woj. warszawskiego*, cz. 1–2, Warszawa 1985, mpis w zbiorach PSOZ w Warszawie.

2. K. Heymanowski, *Dzieje Puszczy Kampinoskiej do pol. XIX w.*, „Sylwan”, R. CX, 1966, nr 2.

1. Nowy Secymin — rzędówka „olęderska” usytuowana w pobliżu wału przeciwpowodziowego. Siedliska usytuowane na sztucznie usypanych wzniesieniach, gęsto obsadzone drzewami i krzewami, które miały za zadanie zatrzymywać kry lodowe podczas wylewów rzeki. Dom usytuowano we wschodniej części zagrody, częścią gospodarczą ku zachodowi (z biegiem nurtu rzeki). Przepływająca woda wymywała nieczystości z obory na zewnątrz. Wszystkie fot. J. Szalęgin

2. Nowy Secymin — „Dutch” row of houses situated near an anti-flood mound. Settlements are situated on artificial mounds, thickly overgrown with trees and bushes whose task was to halt the ice flows during floods. The house was situated in the eastern part of the farmstead, with the farm buildings facing the West (with the current of the river). The flowing water removed waste from the barn. All photos: J. Szalęgin

nego stanu osadnictwa na danym terenie. Tym bardziej że osadnictwo to podlega przecież dalszym zmianom. Dlatego też koncepcja ochrony najbardziej reprezentatywnych i najlepiej zachowanych wsi i zespołów wsi terenu województwa stołecznego musi uwzględniać owe zmiany, szczególnie jeśli chodzi o zasób architektury oraz lokalizację domów względem traktów komunikacyjnych oraz ich system drożny, rozlokowanie i formę działek siedliskowych a także otoczenie wsi (system wodny, sztuczne nasadzenia itp.).

Rys historyczny

1. Wsie leżące w otulinie Kampinoskiego Parku Narodowego

Pierwsze osady na terenie Puszczy Kampinoskiej istniały już w XI w.³, początkowo wyłącznie na jej obrzeżach. Nastawione były zarówno na gospodarcze wykorzystanie lasu jak i uprawę roli. Przed rokiem 1377 została założona osada targowa zwana Kapinosem (była wsią parafialną). W 1414 r. otrzymała ona prawa miejskie, które utraciła dopiero w połowie XIX wieku. W tym samym okresie lokowana była wieś Wiejca, która płaciła dziesięcinę do kościoła w Bro-

chowie. Równie wcześnie założona została wieś Rybitwa, która początkowo była osadą służebną, zamieszkaną przez paru rybaków i ogrodników.

Najstarsze dokumenty dotyczące osad puszczańskich pochodzą z 1489 roku. Wymienione są w nich: *Capinos* (Kampinos), *Vyeczcza* (Wiejca), *Vylkow* (Wilków), *Gluszk* (Głusk), *Rybythwa* (Rybitwa) i *Volya* (Wola). Nazwy tych miejscowości, z pominięciem Woli, a dodaniem Małejwsi i Grochali, powtórzone zostały w dokumentach z 1496 roku. W lustracjach województwa rawskiego⁴ z lat 1564 i 1570 w części dotyczącej puszczy wymienione zostały wsie leżące w pobliżu jej południowych krańców: Nowa Wieś, Kampinos i Wiejca oraz w pobliżu Wisły: Mała Wieś, Grochale, Wilków, Głusk, Sowia Wola. W lustracji woj. mazowieckiego za lata 1617–1620⁵, na ziemiach leżących w granicach starostwa zakroczymskiego wymieniono wieś Kazom (Kazuń), którą tworzyły 44 włóki ziemi (w tym trzy sołtysie) oraz folwark. Dzierżawa kampinoska znajdująca się w posiadaniu królowej Ludwiki Marii Gonzagi została uwzględniona w lustracji przeprowadzonej w 1661 roku⁶. Tworzyły ją wsie: Kapinos, Wiejca, Wilkow, Mała Wieś, Głusk, Sowia Wola, Grochale.

3. K. Heymanowski, *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od poł. XV do poł. XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XVIII, 1969, nr 3.

4. *Lustracja woj. rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959.

5. *Lustracja woj. mazowieckiego 1617–1620*, wyd. A. Wawrzyńczak, Wrocław 1968.

6. *Lustracja woj. rawskiego XVII w.*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1965.

Osadnictwo, rozlokowane początkowo na obrzeżach puszczy, rozwinęło się na tyle, że objęło swym zasięgiem wszystkie możliwe do zagospodarowania tereny. Kampinos i Wiejca już w XV w. osiągnęły maksymalny stan posiadania ziemi. Od północy graniczyły one z puszczą, od południa z majątkami prywatnymi. Grunty te w miarę wzrostu zaludnienia ulegały postępującemu rozdrobnieniu. Również osady leżące po północnej stronie puszczy miały ograniczony zasięg, lecz w tym wypadku rozrastanie się ich arealów uniemożliwiała Wisła, a także majątki szlacheckie: Secyminek, Gniewniewice, Małowice i Czeczotki.

W XVII w. na skutek licznych wojen wiele wsi uległo zniszczeniu, a tym samym znacznie zmniejszył się odsetek uprawianych gruntów (m.in. w Kampinosie na 9,5 włóki — 4 pozostawały puste, w Wiejcy na 21,5 włóki — 11,5 było pustych)⁷.

W poł. XVIII w. na obszarze Puszczy Kampinoskiej, w celu zintensyfikowania jej gospodarczego wykorzystania zaczęto zakładać nowe punkty osiedleńcze, tzw. „budy”, dla robotników sezonowych (budników) zatrudnionych przy eksploatacji lasu. Z czasem przekształcały się w osady stałe, w których mieszkańcy zaczęli się trudnić również uprawą roli i hodowlą zwierząt. Powstałe w ten sposób grunty orne i łąki (bydło i konie nadal pasano w lasach) nie przekraczały wówczas paruset hektarów. O małej skali tego zjawiska może świadczyć fakt, że w 1765 r. na terenie dóbr kampinoskich mieszkały 282 osoby⁸.

Obszar Puszczy Kampinoskiej zaczął zmniejszać się dopiero w końcu XVIII wieku. Właśnie w tym czasie powstało na nim 19 osad (oraz dwa folwarki — w Wiejcy i Rybitwie), z których jedynie część była lokowana jako wsie, część zaś rozwinęła się ze wspomnianych „bud” dzięki poszerzeniu gruntów uprawnych o zmeliorowane tereny. Początek robót melioracyjnych, m.in. w okolicy „budy” Grabina, nastąpił w końcu XVIII w., w większym już zakresie wykonywano je w 1 połowie XIX w. i kontynuowano w latach następnych.

Do czasów oczynszowania wsi w 1821 r. zmiany w sieci osadniczej były niewielkie — podczas okupacji pruskiej i za czasów Księstwa Warszawskiego powstały tylko dwie wioski. Właściwy rozwój sieci osadniczej, takiej, jaka istnieje do chwili obecnej, nastąpił w 2 połowie XIX wieku.

Nowe osady i wsie powstawały w miejscach długotrwałej eksploatacji drewna w tych strefach puszczy, które były usytuowane w pobliżu dróg transportowych, zwłaszcza Wisły. Właścicielom tych gruntów zależało na dalszym ich wykorzystaniu, tym razem również rolniczym. Tym właśnie tłumaczyć należy lokalizację wsi wokół i w centrum puszczy oraz napływ

osadników „olęderskich” sprowadzanych na tereny leżące bezpośrednio nad Wisłą, które do momentu ich przybycia były rolniczo nie wykorzystane.

Układy ruralistyczne ukształtowane zostały ostatecznie w początku XX w. przez parcelację gruntów. Właściciele majątków ziemskich dzielili lasy i łąki. Nowo powstające osiedla brały swe nazwy najczęściej od nazwisk właścicieli: Bromierzki od Bromierskich, Lasocin od Lasockich itp. W chwili obecnej liczba wsi stale się zmniejsza na skutek wykupów i zalesiana gruntów Kampinoskiego Parku Narodowego.

2. Wsie „olęderskie”

Za pierwszą w województwie stołecznym należy uznać próbę osiedlenia się „olędrów” na tzw. Kępie Kosku (nazywanej w tym czasie Kaczą, później Saską) w 1628 roku⁹. Akt lokacyjny wpisany do ksiąg radzieckich pod datą 4 kwietnia 1628 roku został zatwierdzony przez króla Jana Kazimierza 10 grudnia 1650 roku. Jak podaje A. Wejnert, władze miasta zezwoliły im na osiedlenie się na okres 40 lat. Zobowiązano ich do corocznego płacenia czynszu w wysokości 24 groszy z morgi. Okres wolnizny ustalony został na 5 lat¹⁰. Bytność ich podobno nie trwała długo (choć z map Warszawy sporządzanych na początku XIX w. wynika, że wówczas jeszcze tam funkcjonowali), gdyż opuścili

2. Kampinos — wieś ulicowa usytuowana w linii wschód–zachód, z zagrodami po obu stronach szosy. Widoczne siedliska odsunięte od szosy powstały współcześnie

2. Kampinos — street village situated along the East-West line, with buildings on both sides of the road. Visible buildings further from the road are contemporary

oni Saską Kępę na skutek zbyt dużego ograniczenia ich praw przez Radę Miejską Warszawy. Niestety do dnia dzisiejszego po osadnikach tych nie pozostały żadne ślady.

Następną udaną próbę sprowadzenia Holendrów podjął w 1645 r. Hieronim Radziejowski, któremu

7. Tamże.

8. Z. Skielczyński, *Z dziejów osadnictwa budniczego w Puszczy kampinoskiej w XVIII w.*, mpis u autora.

9. Z. Kaczmarczyk, *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań 1925.

10. A. Wejnert, *Opis historyczny trzech kęp na Wiśle pod Warszawą*, Warszawa 1850.

przyznany został przywilej zezwalający na ich osadzenie we wsiach królewskich ziemi sochaczewskiej: Baranowie, Jaktorowie, Kaskach i Szczawinku.

Do XVIII w. tereny nadwiślańskie, zagrożone wylewami rzeki, były słabo zasiedlone. Między Wisłą a puszcza leżały jedynie wsie: Secymin, Wilków, Gniewniewice, Głusk, Grochale i Kazuń. W 2 połowie XVIII w. na obszary te dotarło osadnictwo holenderskie. Przykładem umowy z Holendrami na wykarczowanie lasu w celu założenia kolonii nad rzeką jest umowa z dnia 1 lipca 1764 r. zawarta między Janem Augustem Hilzenem, wojewodą mińskim, dzierzawcą dóbr Kazuń, a przedstawicielami osadników¹¹, uzupełniona w 1773 roku¹². Na jej mocy koloniści zostali na 7 lat zwolnieni z płacenia czynszu z gruntów przeznaczonych do wykarczowania, nieodpłatnie otrzymali drewno na postawienie zabudowań mieszkalnych i gospodarczych, opał i grodzenie zagród. Mogli również za odpowiednią opłatą ustalaną każdorazowo przez właściciela gruntów sprzedawać w Warszawie drewno z wykarczowanego terenu oraz węgiel drzewny wypalony z drzew. Następni przybysze osadzeni zostali w Kazuniu w latach 1773 i 1786.

3. Wiejca — tradycyjna zagroda we wsi ulicowej z domem ulokowanym kalenicą do szosy, w jej bezpośredniej bliskości

3. Wiejca — traditional farmstead in a street village with the house roof ridge facing the road, in its immediate proximity

Kolejną wsią powstałą na tym prawie jest Wilków. Stanisław August w dniu 5 lutego 1778 r. potwierdza założenia „kontraktu emfiteutycznego na zarosłe we wsi Wilkowie uczciwym Holendrom wyżej wyrażonym przez urodzonego Gutakowskiego, starosty kampinowskiego danego”¹³. Wspomina o nich również lustracja z 1789 roku¹⁴.

Czas założenia pozostałych wsi „oleńskich” na terenie między Kazuniem a Śladowem można określić już tylko w przybliżeniu. Prawdopodobnie w końcu XVIII w. powstała osada „oleńska” w Śladowie, po-

została (np. Secymin n. Wisłą) w 1 połowie XIX w., ponieważ od kongresu wiedeńskiego zauważa się zwiększony napływ osadników niemieckich na tereny Królestwa Polskiego. Już w 1816 r. władze Królestwa wydały pozwolenie na osiedlanie się „pożytecznych cudzoziemców”, a powodem tego było wyniszczenie kraju po wojnach napoleońskich. Osadnictwo to nabrało znaczenia po powstaniu styczniowym i uwłaszczeniu chłopów, kiedy z jednej strony duże gospodarstwa przeżywały kryzys, a z drugiej nastawione antypolsko władze carskie popierały osadnictwo niemieckie.

Kolonizacja holenderska była kolonizacją w zupełności rolniczą. Ukształtowanie terenu, na którym lokowano osady, charakter i wydajność gleby, były czynnikami determinującymi w dużej mierze specyficzne formy osadnictwa i kulturę rolną Holendrów. Załamanie się gospodarki holenderskiej nastąpiło po 1945 r., kiedy to osadnicy opuścili zasiedlane przez siebie tereny. Ich miejsce zajęła najczęściej ludność pochodząca głównie z terenów sąsiednich oraz z głębi puszczy. W latach 1948–1950 wzdłuż Wisły usypano wysoki wał przeciwpowodziowy, który wprawdzie zabezpieczył wsie przed zalewaniem, ale przyczynił się do upadku gospodarki sadowniczej, za czasów „oleńskich” wysoko rozwiniętej (zaopatrywała w dużym stopniu rynek warszawski).

3. Pozostałe wsie

Inne wsie na terenie województwa stołecznego nie stanowią już zespołów — występują pojedynczo. Na tle całej struktury osadniczej charakteryzują się dobrym stanem zachowania tradycyjnego układu i jego czytelnością. Mają też niejednokrotnie bogatą historię, której znajomość pozwala na prześledzenie wszystkich etapów kształtujących układ osadniczy. Godne zachowania są przede wszystkim wsie położone nad Wkrą (Goławice I i II, Pomiechowo, Szczypiorno) oraz osada pierwotnie leżąca na skraju Puszczy Jaktorowskiej, dziś typowo rolnicza — Izdebno Kościelne.

Izdebno Kościelne było jedną z leśnych osad założonych nad rzeką Tuczna, zamieszkałych przez osadników, których początkowo jedynym obowiązkiem było dbanie o siano na zimę dla turów i trzymanie dla nich otwartych przerębli na rzece. Dzisiaj wszystkie one przemieniły się w rolnicze wsie — jedynie brak ustalonej drogi przez tę okolicę przypomina o dawnej historii. W 1880 r. wieś Izdebno liczyła około 2000 morgów (w tym grunty dworskie, włościańskie, poduchowne i kościelne).

Parafia izdebińska powstała w 1777 r. na skutek wydzielenia z dwóch sąsiednich parafii: Kaski i Grodzisk. Budowę do tej pory istniejącego drewnianego kościoła rozpoczęto w 1772 r., ukończono ją w roku

11. Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi Grodzkie Zakroczymskie, nr 120, f. 80 r.

12. Tamże, nr 81, f. 216.

13. Tamże, Sigillata 34, f. 88 r.

14. *Lustracja woj. rawskiego 1789*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1971.

1779. Około połowy XIX w. w Izdebnie powstała pierwsza w Królestwie fabryka cukru założona przez barona Galicheta. Na terenie dawnej wsi Izdebno w końcu XIX w. były następujące jednostki gospodarcze: folwark o powierzchni 800 morgów z 10 murowanymi i 7 drewnianymi budynkami, osada młynarska Żdżary z wiatrakami i 45 morgami gruntu, probostwo z 6 morgami, wieś Izdebno licząca w chwili uwłaszczenia 36 osad na obszarze 966 morgów oraz kolonia Małe Izdebno (zwane Wzdzieruch), urządzona na gruntach pokościelnych, z 10 rolnikami na 48 morgach. Właścicielami dóbr byli kolejno Galichet, Feliks hr. Łubieński, Stanisław Kronenberg (od 1865), J. K. Plebański (od 1866). W północnej części wsi znajduje się klasycystyczny zespół dworski z parkiem (obecnie Dom Starców).

Wsie położone nad Wkrą (gm. Pomiechówek) są przykładem najwcześniejszego osadnictwa samorodnego, lokowanego nad ciekami wodnymi, stanowiącymi ówczesnie podstawowy środek komunikacji.

Wyróżnia się wśród nich Pomiechowo, które wymienione było już w 1161 r. w akcie uposażenia przez Bolesława Kędzierzawego klasztoru w Czerwińsku

4. Brochów — współczesny zagroda we wsi ulicówce, dobrze wpisana w tradycyjne założenie

4. Brochów — contemporary farmstead in a street village, well composed into the traditional premise

oraz akcie legata Opizona z 1254 roku. Wieś ta, zniszczona w 1806 r., pod koniec XIX w. należała do zamożniejszych w kraju, dzięki dogodnemu położeniu przy drodze wodnej z Krakowa do Gdańska. W 1890 r. w gminie było 456 domów i 4480 mieszkańców. Na jej terenie usytuowane były: kościół, cerkiew prawosławna, ewangelicki dom modlitwy, urząd leśny, urząd gminy, sąd gminny, fabryka zapalek, stacja kolejowa, fabryka odlewów żelaza, dwie cegielnie, młyn wodny, pięć wiatraków, sześć szkół i jedenaście karczem.

Na uwagę zasługują również wsie położone powyżej Pomiechowa, usytuowane wzdłuż koryta rzeki, a mianowicie Goławice I i II oraz Szczypiorno, które w 1839 r. zasiedlone zostało w związku z budową twierdzy Modlin przez osadników pochodzących z guberni pskowskiej. W 1883 r. stanowili oni połowę

mieszkańców wsi. Wieś Goławice jest o tyle ważna, że na jej terenie bardzo czytelny jest pierwotny układ drożny pochodzący z czasów założenia osady, biegnący wzdłuż koryta rzeki. Nie jest on zatarty przez drogę obecnie wytyczoną równoległe do starego traktu.

Typologia wsi

Proponowane do ochrony wsie reprezentują zarówno osady zakładane — ulicówkę (w tym placowo-ulicówą, folwarczną), rzędówkę (w tym „olęderską”), kolonijną, jak i samorodne — widlicę i wielodrożnicę. Specyficzne cechy tych układów ruralistycznych występujących na terenie województwa zostały opisane poniżej.

1. **Ulicówka** (Brochów, Izdebno Kościelne, Kazuń Majdany, Leoncin, Lipków, Szczypiorno, Tułowice, Wiejca).

Wieś złożona z dwu szeregów zwarcie stojących domów, tworzących wraz z zabudowaniami i ogrodami regularny prostokąt; pochodzi z komasacji gruntów w XVI w., tzw. pomiary włócznej. Droga będąca główną arterią komunikacyjną przebiega przez środek wsi, najczęściej w prostej linii. Po obu jej stronach usytuowane są zagrody położone na wąskich działkach siedliskowych, na planie prostokąta, przylegających do drogi krótszym bokiem.

We wsi placowo-ulicówej na jednym z krańców osady droga rozwidła się tworząc mały placyk (najczęściej w pobliżu dominanty krajobrazowej, np. kościoła), wokół którego rozmieszczone są również zagrody.

W ulicówce połączonej z folwarkiem wieś złożona jest z dwóch części: wsi i folwarku. Połączenie to może odbywać się poprzez pobudowanie folwarku przy głównej drodze biegnącej przez wieś lub poprzez takie jego usytuowanie, że połączony jest z główną drogą traktem dojazdowym.

Na działce siedliskowej od strony drogi, w jej bezpośredniej bliskości (2–4 m) znajduje się ogród warzywno-kwiatowy oraz niskie krzewy. Za nim usytuowany jest budynek mieszkalny, stojący kalenicą lub szczytem do drogi (w odległości 4–6 m od niej). Prostopadle do niego, wzdłuż jednego z dłuższych boków działki (lub wzdłuż obu długich boków) zlokalizowane są zabudowania gospodarcze — szopy, obora, kurnik, piwnica itp. Całość zagrody zamyka stojąca naprzeciw domu stodoła. W centralnej części działki, w pobliżu domu, znajduje się studnia. Całe gospodarstwo otoczone jest sztachetowym płotem (obecnie najczęściej z siatki).

Budynki znajdujące się w zagrodzie są jednokondygnacyjne, posadowione na niskim fundamencie, nakryte wysokimi dwuspadowymi lub naczółkowymi dachami, krytymi dawniej strzechą, obecnie dachówką, eternitem, papą.

Ulicówka, w zasadzie krótka, przybiera nieraz przez zrośnięcie się oddzielnych wsi postać nieprzerwanego

szeregu dochodzącego do kilkunastu kilometrów długości.

2. Rzędówka (Gniewniewice Folwarczne, Gniewniewice Nowe, Gniewniewice Stare, Kazuń Bielany, Kazuń Polski, Secymin Nowy, Secymin Polski, Secyminek, Śladów Nadwiślański, Wilków n. Wisłą).

Jest to wieś, której zagrody stoją po jednej lub po obu stronach drogi, w pewnej odległości od siebie. Droga, będąca główną arterią komunikacyjną, przebiega przez środek wsi, najczęściej w prostej linii. Po obu stronach regularnie usytuowane są zagrody na planie kwadratu (rzadziej prostokąta), położone najczęściej w centrum szerokich działek siedliskowych.

Rozplanowanie działek, formy architektoniczne budynków są identyczne jak w poprzednim typie wsi.

Długość wsi wynosi od 1,5 do kilku kilometrów. Jest to typ osiedla dostosowany do komasacji, łączący w sobie wygodę mieszkania zbiorowego z korzyściami wynikającymi z umieszczenia siedliska w środku pól.

Odmianą tej wsi jest rzędówka holenderska (wsie od Nowej Małej Wsi, poprzez Gniewniewice Stare i Nowe, Wilków n. Wisłą, Secymin Nowy, Kromnów Polski, do Śladowa). Osadnictwo prowadzone było w ten sposób, że grunty dzielone były na wąskie pasy, na końcu których budowano wieś. Każdy z osadników otrzymywał w niej jedną smugę gruntu prostopadłą do rzeki. Domy i zabudowania gospodarcze stawiane były na końcu smug, wzdłuż których, w celu ich połączenia, wytyczano drogę biegnącą nierzadko wałem przeciwpowodziowym. Gospodarstwa holenderskie były duże — powierzchnia ich wynosiła od 1,5 do 2 łanów. Jednostką miary była huba równa 30 morgom. Czynsz płacono zwykle od huby.

Charakterystyczną cechą tych wsi były również: rowy i stawy melioracyjne (wykonywane w celu osuszenia gruntów), wały przeciwpowodziowe (mające zatrzymywać okresowe wylewy wód), sztucznie usypane wzgórki (na których lokowano gospodarstwa) oraz liczne sztuczne nasadzenia drzew i krzewów, mające zarówno osuszać teren, jak i zabezpieczać przed główną falą powodziową (na wypadek przerwania wału). Wszystkie te elementy krajobrazu wsi holenderskiej są spotykane na interesującym nas obszarze.

Dla wsi holenderskich charakterystyczne są trzy typy zabudowań działki siedliskowej: fryzyjski, niemiecki i polski

- typ fryzyjski — zagrodę stanowi wielki dom, zawierający pod wspólnym dachem wszystkie budynki stykające się ze sobą pod różnymi kątami.
- typ niemiecki — zagroda ma kształt rzędówki, tzn. wszystkie budynki znajdują się w jednej linii pod wspólnym dachem.
- typ polski — zagroda jest wielobudynkowa, na planie prostokąta, budynki zaś ułożone oddzielnie.

We wszystkich tych typach zagroda otoczona jest z czterech stron płotem plecionym z wierzbowych gałęzi. Budynki ją tworzące są jednokondygnacyjne, po-

sadowione na fundamencie kamiennym (dom często posiada podpiwniczenie), z wysokimi ścianami, nakryte stromymi, wysokimi, dwuspadowymi dachami.

Rzędówka holenderska najczęściej przybiera również postać nieprzerwanego szeregu, dochodzącego do kilkunastu kilometrów.

5. Leoncin — duża wieś ulicowo–placowa założona w końcu XIV w. na prawie niemieckim. Domy usytuowane kalenicowo do głównej drogi, przy której na krańcu osady ulokowany jest kościół (przy prostokątnym placu). Przewaga zabudowy tradycyjnej, nową wprowadza się w sposób nie kolidujący ze starą

5. Leoncin — large square-street village, founded at the end of the fourteenth century according to German law. The houses are situated with roof ridges facing the main road, which ends with a church (next to a rectangular square). The new development does not collide with the dominating traditional development.

3. Kolonijna (Kazuń Nowy)

Wieś tworzy szereg luźno rozmieszczonych gospodarstw usytuowanych w miarę regularnie, w takich samych od siebie odległościach, pośrodku gruntów uprawnych tworzących osadę. Poszczególne gospodarstwa połączone są dojazdowymi drogami z głównym traktem biegnącym przez wieś (przez środek osady lub jej skraj).

Zagrody na planie prostokąta lub kwadratu są ułożone w centrum pól uprawnych. Zabudowa ich ma charakter rozproszony — tworzy ją budynek mieszkalny, przy którym usytuowany jest wjazd do gospodarstwa, naprzeciw niego, po drugiej stronie działki znajduje się stodoła, pozostałe budynki ułożone są między domem a stodołą, po obu stronach siedliska. W centralnej części działki usytuowana jest studnia. Całość gospodarstwa otacza sztachetowy płot (obecnie najczęściej z siatki). W bezpośrednim pobliżu domu wydzielano działkę pod uprawę warzyw i kwiatów, za stodołą lokowano sad owocowy. Budynki znajdujące się w zagrodzie są jednokondygnacyjne, posadowione na niskim fundamencie, nakryte wysokimi dwuspadowymi lub naczółkowymi dachami, krytymi dawniej strzechą, obecnie dachówką, eternitem, papą.

Charakterystycznym elementem krajobrazowym takiej zagrody jest jej obsadzenie wysokimi drzewami.

Wsie kolonijne osadnictwa „olęderskiego”, takie jak Kuzuń Nowy, lokowane były najczęściej w celu wykarczowania lasu oraz zagospodarowania nieużytków zalanych okresowo przez wody rzeki. Zazwyczaj właściciel gruntów zezwalał osadnikom na wykarczowanie określonej wielkości terenu pod uprawę, a każdy kolonista samodzielnie wybierał sobie miejsce dogodne do karczunku.

4. Widlica (Goławice I, Pomiechowo)

Jest to forma przejściowa między wsią przydrożną (ulicówką starego typu wg Zaborskiego¹⁵) a wielodrożnicą. Składa się najczęściej z dwu prawie równoległych ulic połączonych przecznicami w kształcie drabiny. Czasem przybierała kształt widel. Po obu stronach dróg przylegających do nich krótszym bokiem, na wąskich działkach siedliskowych usytuowane są zagrody.

Rozplanowanie i architektura są tu także identyczne jak w przypadkach poprzednich typów wsi — ulicówki i rzędówki. Całość gospodarstwa otoczona jest sztachetowym płotem lub ogrodzeniem z metalowej siatki (obecnie). Może ono graniczyć od strony stodoły z sąsiednim gospodarstwem, położonym przy równoległej drodze.

Budynki znajdujące się w zagrodzie są jednokondygnacyjne, posadowione na niskim fundamencie, nakryte wysokimi, dwuspadowymi lub naczókowymi dachami.

Widlica, w zasadzie krótka i wąska — przybiera nieraz formę bardziej rozbudowaną — wsi szerokiej (w przypadku kształtu drabiny) lub długiej (w przypadku kształtu widel).

5. Wielodrożnica (Goławice II, Kampinos)

Zwana jest również niwową lub kupową. Istnieje prawidłowość pomiędzy występowaniem lessu i wielodrożnicy oraz pojawianiem się jej wzdłuż dolin rzek i wzdłuż gór. Składa się najczęściej z kilku dróg pełniących równorzędną funkcję komunikacyjną, łączących się nieregularnie, pod różnymi kątami. Na skutek tego zagrody ją tworzące rozlokowane są przeważnie na planie nieregularnym (szczególnie tam, gdzie stykają się drogi). Im dalej w kierunku obrzeży wsi, tym więcej można napotkać zagród na planie prostokąta czy kwadratu.

Działki siedliskowe rozplanowane są w sposób taki sam, jak w innych typach (ulicówka, rzędówka, widlica), także jest też architektura budynków.

Wnioski konserwatorskie

Wsie na terenie województwa stołecznego ulegają szczególnie szybkim przeobrażeniom przede wszystkim z powodu bliskości metropolii. Następuje przebudowa tradycyjnego układu wsi i działek siedliskowych, szczególnie w osadach położonych w pobliżu stolicy. Spowodowane jest to z jednej strony modą na osiedlanie się pod Warszawą, z drugiej strony niższymi cenami ziemi. Nie sformułowano do tej pory wytycznych

urbanistyczno–konserwatorskich takiego przekształcania osad założonych nierzadko kilkadziesiąt lat temu, które pozwoliłoby zachować tradycyjne oblicze wsi. Przekształcenia obecne, z punktu widzenia konserwatorskiego są niedopuszczalne — w centrum starej zabudowy i tradycyjnych układów działek siedliskowych pojawiają się zupełnie wyobcowane z realiów historycznych rozwiązania, właściwe dla zabudowy małomiasteczkowej i miejskiej, które mają się nijak do tego, co spotykało się do tej pory na wsi.

Przeobrażenia dotyczą zarówno substancji budowlanej (zwłaszcza domów), jak i formy działek siedliskowych. Intensywna, zwłaszcza w latach 80., ale również i obecnie, przebudowa wsi nie liczy się zupełnie z historycznymi założeniami. Projekty nowo budowanych domów swą formą i bryłą, a także funkcją nie nawiązują do tradycyjnych, wypraktykowanych przez wieki doświadczeń, przyzwyczajęń i licznych udogodnień, jakie niósł ze sobą tradycyjny dom. Nowe budynki mieszkalne nie są sytuowane na wyznaczonym do tego miejscu — stoją w bezpośredniej bliskości starej chałupy albo przy jednym z dłuższych boków działki (w wypadku kiedy zagroda na planie prostokąta przytyka do drogi krótszym bokiem). Nie dość tego — nowy dom swoją wielkością, kubaturą (dwukondygnacyjnością) przytłacza nie tylko starą chałupę, ale nawet budynki gospodarcze. Jego wysokie podpiwniczenie całkowicie deformuje bryłę, zaś piętro, a właściwie wysoki parter, sprawia wrażenie doklejonego na siłę do części przyziemnej. Całość najczęściej nakryta jest płaskim dachem czterospadowym lub wręcz pulpitowym, który z tradycyjnym dwuspadowym o dużym nachyleniu nie ma nic wspólnego.

Nowe domy kolidują z tradycyjną zabudową wsi również przez ich złe usytuowanie względem drogi biegnącej przez osadę — nie w bezpośredniej bliskości, lecz w oddaleniu od niej. Tym samym zachwiana zostaje również forma zabudowy całej działki, gdzie budynki sytuowane były w zabudowie rozproszonej, z czterech stron siedliska (odpowiednio: dom od ulicy, stodoła naprzeciwko niego po drugiej stronie działki, po obu ich bokach, z brzegu, pozostałe budynki gospodarcze). Takie usytuowanie chałupy narusza w skali makro tradycyjną linię zabudowy wsi, wprowadza wrażenie przypadkowości i chaosu. Tymczasem w momencie zakładania osady i późniejszego jej regulowania chodziło o to, aby dany układ był czytelny i przejrzysty zarówno dla użytkownika, jak i obserwatora.

Dotyczy to również współcześnie projektowanych i stawianych na wsi chałup, które dla wiejskiego użytkownika stanowią zupełnie obcy element, narzucony przez nie wykorzystujących historycznych doświadczeń architektów. Twierdzenie to dobitnie potwierdza fakt nie użytkowania całości dwukondygnacyjnego domu (najczęściej obecnie stawianego na wsi), w którym pierwsze piętro, jeśli w ogóle pełni jakąś rolę, to najczęściej reprezentacyjną, świadczy o tym, że właściciel

miał pieniądze na postawienie „kamienicy”. Naturalnie, są też obiekty, które rzeczywiście postawione zostały dla zaspokojenia konkretnych potrzeb, np. trzy-pokoleniowej rodziny. Jednak i w tym wypadku dom swoją bryłą i kubaturą powinien nawiązywać do sprawdzonych przez stulecia wzorów i funkcji. Fakt, że jest on obecnie obiektem piętrowym niezaprzecalnie utrudnia obsługę gospodarstwa — bieganie po schodach nie sprzyja ekonomice działań, tak samo jak gospodarcze użytkowanie części pomieszczeń przyziemia nie przystosowanych do tego typu funkcji. Duże trudności sprawia również ogrzanie budynku, który wymaga o wiele większych nakładów finansowych na utrzymanie go w odpowiednim stanie.

Ochrona układów osadniczych nie powinna dotyczyć rozłogów pól. Wyjątkiem są wsie „olęderskie”, gdzie do chwili obecnej czytelne są układy pasów gruntów z miedzami obsadzonymi wierzabami i topolami, z rowami melioracyjnymi oraz biegnącymi prostopadle do Wisły drogami dojazdowymi prowadzącymi do poszczególnych siedlisk. W przypadku tych osad ważnym elementem je tworzącym są obecnie niwelowane lub pojmijane przy lokowaniu nowych budynków sztucznie usypane wzniesienia-wzgórki, na których tradycyjnie lokowano chałupy, zabezpieczając je przed powodzią. Ma to miejsce przede wszystkim w Nowym Secyminie oraz Wilkowie n. Wisłą, gdzie część siedlisk sprzedawana jest przez właścicieli z przeznaczeniem na działki rekreacyjne — stare domy są rozbierane lub podpalane, wzgórki niwelowane, a nowe obiekty — domki letniskowe — stawiane są na płaskim terenie, w oderwaniu od historycznych realiów.

Aby zapobiec dalszej dewastacji wsi należy opracować szczegółowe wytyczne konserwatorskie, których podstawą mogą być uwagi zamieszczone poniżej:

1. Największe zagrożenia dla tradycyjnych układów osadniczych stanowią:

a) wprowadzanie nowej funkcji działek (letniskowej, przemysłowej itp.) szczególnie na terenach po-

łożonych na północ i południe od Puszczy Kampinoskiej;

b) wprowadzanie nowej zabudowy, w widoczny sposób kolidującej z tym, co się wcześniej budowało na wsi podwarszawskiej.

2. Dlatego też wprowadzanie nowej zabudowy w ramach tradycyjnych działek winno być prowadzone wg rozwiązań pierwotnych, właściwych dla danego siedliska — dom parterowy, szerokofrontowy itd. winien być zastąpiony przez obiekt o podobnych parametrach i rozwiązaniach architektonicznych (wysokość ścian, nachylenie dachu itp.), a nie domem piętrowym.

3. W tym celu należy opracować szczegółową typologię tradycyjnej architektury mieszkalnej w rozbiciu na poszczególne zagadnienia (ściany, dach itd.), która dostarczałaby precyzyjnych wytycznych projektowych, pomocnych przy budowaniu nowych obiektów. Pozwoliłoby to uniknąć wprowadzania architektury wielokondygnacyjnej na miejsce jednokondygnacyjnej. Wymóg ten dotyczyłby zarówno wsi objętych wpisem do Rejestru Zabytków, jak i tych pozostających pod ochroną konserwatorską.

4. W nie zmienionym stanie winny być zachowane:

a) lokalizacja zagród względem drogi, stron świata, ich wzajemne usytuowanie oraz szerokość poszczególnych działek;

b) usytuowanie budynków w ramach poszczególnych zagród, szczególnie domu mieszkalnego (jego lokalizacja względem drogi, oddalenie od ulicy, otoczenie — ogród, warzywniak).

5. Powstanie nowej architektury na zupełnie nowych działkach siedliskowych mogłoby być dopuszczalne na peryferiach wsi i w widocznym oddaleniu od głównej drogi biegnącej przez osadę w taki sposób, aby nie kolidowało to ze starymi rozwiązaniami.

6. Najcenniejsze wsie z terenu województwa stołecznego należy otoczyć szczególną ochroną poprzez wpisanie ich do Rejestru Zabytków.

Historical Settlement Configurations in the Voivodeship of Warsaw and Their Protection

Up to now, rural settlements in the voivodeship of the Polish capital have not been protected. Despite the fact that several studies on the protection of folk architecture appeared in the 1970s and 1980s, its resources had not been examined in a wider context of the protection of entire villages. Only projects preceding the organisation of the Ethnographic Park in Granica near Kampinos took into consideration the typology of the villages of this forest area which it was planned to copy in a future skansen.

At present, the centre of the gravity of conservation undertakings has shifted from the protection of particular objects to rural complexes. Conservators face the necessity

of protecting and retaining the most valuable and, simultaneously, representative villages of the voivodeship, which originated in various historical periods and are amassed in two complexes located in the environs of the Kampinos Forest. Each year brings irreversible changes in appearance — not only are traditional cottages succumbing to devastation but the same holds true for the system of situating the lots within concrete village configurations. In order to prevent further devastation of the villages it is necessary to prepare detailed conservation directives whose premises should include a willingness to preserve for future generations the former character of the Mazovian village.